

DOI: 10.46340/eppd.2021.8.4.7

Andriy Matviichuk, PhD in Political Science, Senior Research Fellow

ORCID ID: <https://orcid.org/0000-0003-4051-2484>

Vernadsky National Library of Ukraine, Kyiv, Ukraine

SELF-GOVERNMENT: A DIALECTICS OF FREEDOM AND RESPONSIBILITY

Андрій Матвійчук, к. політ. н., с. н. с.

Національна бібліотека України імені В. І. Вернадського, м. Київ, Україна

САМОВРЯДНІСТЬ: ДІАЛЕКТИКА СВОБОДИ І ВІДПОВІДАЛЬНОСТІ

In the context of ensuring the right to freedom of association, the dialectic of freedom and responsibility is classic for philosophical and political science. Features of the implementation of the ratio of freedom and responsibility depend on many conditions, in particular on the type of political and legal system of the state, the level of development of the legal and political culture of civil society, the principles of social relations, existing political traditions, etc.

The institution of self-government is an element of civil society and is actively developing only in conditions of state support for the processes of its formation. For the establishment and development of the institution of self-government, it is necessary to develop civil society and achieve trust between the state and its citizens. In this case, the state not only sets the boundaries of freedom and responsibility but is also ready to entrust the society, represented by self-governing organizations, to participate in the development of regulatory procedures at the state level and to regulate certain areas of activity on its own under control conditions. Since self-government meets the interests of the state, the system of self-government of any kind of activity should not be drawn into the political processes of the state by any forces.

The development of the institution of self-government strengthens the democratic principles of the functioning of society. Citizens, along with political freedoms, have an additional opportunity to become members of self-governing organizations or represent the interests of members of such organizations – legal entities, to elect and be elected to the governing bodies, committees and commissions of self-governing organizations and, as a result, to influence the formation of public opinion in the relevant sphere, industry, directions of professional activity.

Keywords: civil society, self-government, self-governing organizations, self-regulation, state regulation, the right to freedom of association.

Постановка проблеми. В умовах зміни ідеологічних парадигм сучасності, поглибленням процесів глобалізації та інформатизації, зростанням ролі соціального партнерства та зменшення політичної культури у суспільно-політичних відносинах дедалі більшого значення набуває інститут самоврядності, зростає його стратегічна функція як суб'єкта політики і важливого елемента становлення громадянського суспільства. У даному контексті актуалізується проблематика співвідношення свободи і відповідальності, оскільки межа між цими двома категоріями розмивається та стає об'єктом різноманітних інформаційних операцій та фейків.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Самоврядування як властивість громадянського суспільства є об'єктом дослідження таких науковців як С. Байрак, О. Батанов, Т. Бондарук, О. Бориславська, Р. Бортейчук, І. Гороховський, В. Граб, С. Серьогіна, Г. Євтушенко, І. Заяць, Н. Камінська, Є. Качмарський, Л. Козлова, В. Коструба, Т. Котенко, Т. Кулик, П. Любченко, А. Новак, В. Пахолок, В. Присажнюк, В. Сенчук, О. Скрипнюк, О. Солоненко, О. Сушинський, А. Ткачук, В. Тужик, О. Хуснутдінов та інші.

Проблематику свободи та відповідальності у межах аксіології досліджували: О. Бандура, Ю. Бондар, К. Горобець, О. Грищук, А. Іваницька, А. Козловський, М. Козюбра, П. Рабінович, В. Речицький, С. Сливка, В. Тимошенко, С. Цалін, Ю. Шемшученко, В. Шкода та інші.

Мета статті – розкрити сутність та співвідношення свободи і відповідальності у контексті забезпечення права на свободу об'єднання.

Виклад основного матеріалу. Враховуючи багатоаспектність досліджуваної проблематики, насамперед окреслимо сутність поняття «самоврядність», під яким розуміють наступне: 1) сукупність організацій, які не ставлять перед собою цілей збільшення особистого доходу громадян безпосередньо через участь у їхній роботі або через володіння ними¹; 2) сукупність об'єднань громадян, кожне з яких є добровільною, незалежною, неприбутковою, орієнтованою на суспільне благо організацією².

В. Білецький, визнаючи самоврядність основою громадянського суспільства, вирішальним стабілізуючим чинником та гарантом демократичного шляху розвитку, виокремлює у ньому благодійні, національні, культурні, молодіжні, правозахисні, профспілкові, наукові, спортивні, професійні асоціації, організації, що представляють інтереси певної галузі промисловості або надають соціальні послуги тощо³.

При чому системоутворюючою складовою самоврядності є діалектика свободи і відповідальності. Розглянемо детальніше зазначені концепти.

Свобода – це одна з основних, найскладніших філософських категорій, яка визначає сутність людини, що складається з її здатності мислити і діяти відповідно до своїх намірів, бажань та інтересів, а не внаслідок якогось примусу. З часів античності і аж до наших днів ідея свободи була притаманною практично всім розвиненим філософським системам. Тож у певному розумінні, філософія – це вчення про свободу⁴.

Категорія свободи є багатоаспектною і багатозначною, спектр її інтерпретацій дуже широкий. Права людини постійно супроводжувалися розвитком і спробами реалізації ідеї свободи, оскільки метою їх утвердження і відтворення в законі було досягнення більш високого ступеню свободи індивіда. Крізь призму невідчужуваних прав людини свобода виступає загальнолюдською цінністю, джерелом якої є природа людини. Вибір особистої поведінки, власного шляху є результатом вільного волевиявлення людини, тому особа не може існувати без певної самостійності, тобто свободи. Свобода, як усвідомлений вибір людиною варіанта певної поведінки залежить не лише від зовнішніх обставин, але й духовного світу людини, міри її внутрішньої установки на істину, добро і зло, красу та справедливість тощо. Свобода виражається й у здатності людини до змін певних ситуацій, у плануванні та прагненні досягати нових вершин⁵.

Аналіз генези категорії «свобода» дає змогу виокремити такі етапи її наукового аналізу: 1) свобода в античну добу є абстрактною, споглядальною, зорієнтованою на природні інтереси людини, її самозахист і усвідомлення нею сенсу життя; 2) в епоху Середньовіччя (Відродження і Просвітництва): а) свобода постає, по-перше, як ідея єдності Бога і людини, де доля людини потрапляє у залежність від волі Абсолюту, по-друге, як свобода не окремої людини, а певного прошарку суспільства, залежність від монарха в умовах феодального суспільства, де права розглядали як привілеї, даровані вищими станами; б) розуміння свободи охоплює такі основні характеристики: свобода як природне право, що належить кожній людині внаслідок її належності до людського роду; як усвідомлена необхідність, умовою появи якої є пізнання закономірностей існування життєвого світу для узгодження дій людини з об'єктивними законами природи і суспільства; як можливість, що обмежена писаним правом; 3) свобода у Нову добу характеризується як право людини робити все, що дозволено законом; як відповідальність перед іншими суб'єктами суспільних правовідносин; як вибір поведінки суб'єкта, що спрямований на реалізацію його внутрішніх потреб; 4) у Новітній час

¹ Новохацький, В. Д. (2005). Неурядові організації як фактор розбудови громадянського суспільства в Україні: автореферат дисертації на здобуття наукового ступеня кандидата політичних наук. Дніпропетровськ: Дніпропетровський національний університет, 9.

² Шевченко, М. Ф., Головенько, В. А., Галустьян, Ю. М. (2001). *Третій сектор в Україні: проблеми становлення*. Київ: Український ін-т соціальних досліджень, 10.

³ Білецький, В. С. (2016). «Третій сектор» як основа громадянського суспільства. *Віртуальна Русь* <<https://www.vesna.org.ua/txt/biletskv/trsec.html>> (дата звернення 22.06.2021).

⁴ Данильян, О. Г., Тараненко, В. М. (2012). Основи філософії. *Наукова бібліотека Національного юридичного університету імені Ярослава Мудрого* <http://library.nlu.edu.ua/POLN_TEXT/4%20KURS/4/1/13H3R13_3.htm> (2021, червень, 22).

⁵ Бровко, Н. І. (2014). Філософсько-правовий аналіз категорії свободи та відповідальності людини. *Філософські та методологічні проблеми права, 1*, 54-55.

розуміння свободи спрямовано до: а) людиноцентризму (основою філософського вчення є людина та її свобода); б) розуміння свободи як творчої сили особистості; в) визнання соціального порядку як однієї з умов існування творчої свободи людини; г) характеристики свободи не лише як абстрактної соціальної цінності, а й як правового порядку, відповідно до якого свобода для людини – не лише права, а й обов'язки та відповідальність перед іншими людьми, суспільством і державою¹.

Особливою функцією свободи є обмежувальна функція, яка дозволяє констатувати, що реальна, а не ілюзорна свобода одного індивіда закінчується там, де «починається» свобода іншого. Завдяки таким межах встановлюється: 1) узгоджене розуміння точок перетину свободи у суспільних відносинах, що і відображає сутнісну основу свободи; 2) рівновага між суспільством і особистістю, а також між вимогами дотримання порядку та прагненням до реалізації свободи та особистого добробуту².

Сприяючи реалізації свободи, правове суспільство надає потужний поштовх до прогресу всіх сфер суспільного життя. Як підкреслював Ф. Хайек, розвиток цивілізації засновується на свободі. Свобода є не просто окрема цінність, а джерело й умова всіх інших моральних цінностей³.

Фундаментальна здатність людини до свободи знаходить свій вияв у тому, що людина, здебільшого не помічаючи цього, обирає та утверджує власним рішенням навіть те, що раз і назавжди дається невідворотним ходом подій і жодної суб'єктивної підтримки здавалося б, не потребує. Проте головний сенс будь-якого людського вибору – передусім у діянні, яке стає можливим на його основі. Повноцінна в моральному відношенні свобода передбачає свідоме ставлення людської суб'єктивності до власної волі, вміння підпорядковувати її загальнолюдським змістом і цінностям, нормам універсального спілкування. Освоєння зовнішньої реальності й моральний контроль над самим собою постають двома рівною мірою важливими моментами справжньої людської свободи⁴.

Свобода як духовна категорія тісно пов'язана з відповідальністю, бо свобода фактично і є відповідальність. Діалектика свободи, зміст якої розкривається у філософії Гегеля, знаходить своє відображення у людині вільній, але вільній через усвідомлення своєї відповідальності. Концепція Гегеля може вважатись вершиною класичних філософських спроб розгляду особистої свободи індивіда в контексті ідеї свободи волі, невпинного розвитку та розгортання свободи⁵.

Упродовж тривалого часу у діалектиці щодо розуміння свободи та відповідальності сформувалися два протилежні підходи (детермінізм та індетермінізм). Ключовою ідеєю першого є думка про те, що людські вчинки повністю детерміновані божественною силою, а відтак відповідальність за них разом із людиною поділяє Бог. Інший ґрунтується на концепції абсолютної свободи людської волі, яка заперечує обумовленість людської поведінки. Із XVIII ст. відбувається розмежування правового і філософського уявлень про свободу волі та відповідальність: юристи створили на базі філософських учень власну концепцію свободи волі. У праві свобода пов'язана не просто з відповідальністю суб'єкта за свої дії, а з мірою відповідальності – ступенем осудності чи неосудності того чи іншого вчинку. У Новий час і аж до XX століття правова свобода полягає у праві робити все, що дозволяється законом і державою як його представником⁶.

Політична наука розглядає відповідальність у двох аспектах – негативному (ретроспективному) і позитивному (активному). Для нормального функціонування правової системи та поведінки особи важливі обидва. Перший передбачає відповідальність за скоєні правопорушення. Інший аспект відповідальності, під яким мається на увазі «розплата» за вже вчинене, за сумлінну поведінку. Акцентовано, що обидва аспекти відповідальності тісно взаємопов'язані, оскільки виконують важливу роль у становленні правової державності. Суть будь-якої відповідальності, зокрема кримінальної та

¹ Щадило, О. І. (2020). Аксіологія феномена свободи у трансформаційних суспільствах: *автореферат дисертації на здобуття наукового ступеня кандидата юридичних наук*. Львів: Національний університет «Львівська політехніка», 13.

² Там само, 10

³ Hayek, F. (1979). *Law, legislation and liberty*. Chicago: University of Chicago Press, 3, 129.

⁴ Ситниченко, Л. А. (2004). Стратегії свободи в сучасній соціальній та практичній філософії. *Свобода: сучасні виміри та альтернативи*. Київ: Український Центр духовної культури, 137-145.

⁵ Гегель, Г. В. Ф. (2000). *Основи філософії права, або Природне право і державознавство*. Київ: Юніверс, 137-145.

⁶ Смілик, А. С. (2016). Свобода і відповідальність як філософсько-правові засади формування законослухняності особи: *автореферат дисертації на здобуття наукового ступеня кандидата юридичних наук*. Львів: Львівський державний університет внутрішніх справ.

правової, зумовлюється взаємодією трьох основних складових людського буття: особи, суспільства і держави. У своїй поведінці кожна людина випробовує на собі потрібну соціально-етичну корекцію: власні свідомо-вольові прагнення, суспільний вплив і вказівки держави. Відтак загальною особливістю свободи та відповідальності як соціальних феноменів є їх інтернаціональний характер¹.

Як зазначає дослідник Н. Бровко, проблема відповідальності людини за свою свободу і дії пов'язана з розумінням меж цієї свободи. Свобода і відповідальність особистості – провідна думка екзистенціалізму, який визначає свободу як фундаментальну характеристику людського існування, що дозволяє людині творити себе й обирати майбутнє. Людина вільна, але свобода її виражається ставленням до Всесвіту, вибором власної внутрішньої духовно-моральної позиції. Тому людина відповідальна за власні дії лише тоді, коли має свободу волі, вибору та засобів їх реалізації. Свобода людини та відповідальність за власні дії, що лежить в основі свободи, є вихідною умовою існування природних прав людини. Філософське вирішення проблеми свободи і необхідності, їх співвідношення в діяльності й поведінці особистості має величезне практичне значення для оцінки всіх вчинків людей. Обійти цю проблему не можуть ні мораль, ні право, бо без визнання свободи особистості не може йтися про її моральну і юридичну відповідальність за свої вчинки. Якщо люди не мають свободи, а діють тільки з потреби, то питання про їх відповідальність за свою поведінку втрачає сенс².

Розглядаючи сутність та особливості права на свободу об'єднання, передусім необхідно дати визначення цьому поняттю. Відповідно до тлумачного словника О. Белікової, «право на свободу об'єднання – це конституційне право громадян України, суть якого полягає у тому, що кожен громадянин має право на свободу об'єднання для здійснення й захисту своїх прав і свобод, а також задоволення політичних, економічних, соціальних, культурних, релігійних та інших інтересів»³.

М. Войналович відзначає, що «право на свободу об'єднання – це одне з фундаментальних конституційних прав, реально існуюча встановлена та гарантована державою, визнана міжнародним співтовариством правова і фактична можливість громадян добровільно, без примусу створювати відповідні об'єднання у різних організаційно-правових формах (для здійснення та захисту своїх прав і свобод та задоволення політичних, економічних, соціальних, культурних та інших інтересів за винятком обмежень, установлених законом), вступати в уже існуючі громадські організації, утворені в результаті реалізації права на об'єднання іншими громадянами, брати участь у функціонуванні об'єднання, виходу з нього»⁴.

О. Ващук слушно зауважує, що «право на об'єднання є одним із тих суб'єктивних прав, які суттєво впливають на реалізацію всього комплексу прав і свобод особистості та є одним із найважливіших інститутів конституційного права. Це визначає універсальне, багатопланове значення права на об'єднання й є важливим засобом як соціалізації особистості, так і формування громадянського суспільства загалом»⁵.

На думку В. Погорілко, право на свободу об'єднання – одне з фундаментальних конституційних прав людини і громадянина, що характеризується наступними аспектами: а) зміст права на свободу об'єднання містить такі можливості: створювати об'єднання громадян; вступати до будь-якого об'єднання громадян; утримуватися від вступу; вільно виходити в будь-який час з об'єднання громадян; б) в основі цього права – добровільність, тобто всі перелічені можливості реалізуються громадянами на засадах добровільності; в) утворення об'єднань громадян чи вступ до них використовуються для здійснення і захисту спільних інтересів, що водночас сприяють реалізації прав і свобод громадян (тобто індивідуальних потреб); г) громадяни утворюють об'єднання

¹ Смілик, А. С. (2016). Свобода і відповідальність як філософсько-правові засади формування законослухняності особи: *автореферат дисертації на здобуття наукового ступеня кандидата юридичних наук*. Львів: Львівський державний університет внутрішніх справ, 8.

² Бровко, Н. І. (2014). Філософсько-правовий аналіз категорії свободи та відповідальності людини. *Філософські та методологічні проблеми права*, 1, 56.

³ Беліков, О. О. (2011). *Тлумачний словник найсучасніших юридичних термінів*. Харків: Прапор, 178.

⁴ Войналович, М. В. (2013). Поняття та сутність конституційного права на об'єднання. *Наукові записки Інституту законодавства Верховної Ради України*, 3, 29.

⁵ Ващук, О. М. (2004). Конституційно-правовий статус громадських організацій України: *дисертація на здобуття наукового ступеня кандидата юридичних наук*. Київ: Інститут держави і права ім. В.М.Корецького, 17.

громадян за своїм вибором без попереднього на те дозволу органів державної влади та органів місцевого самоврядування; г) право на створення об'єднань громадян реалізується як шляхом об'єднання фізичних осіб, так і колективних членів¹.

На думку Н. Оніщенко, розуміння взаємовідносин громадянина та держави у контексті самоврядності можна звести до двох підходів:

1) індивідуалістичний, особистий, гуманістичний (природно-правовий). Цей підхід впливає на розуміння особи як цілі, держави – як засобу досягнення мети. Його зміст – права на самоврядність належать людині від природи. Людина має їх незалежно від держави, і ці права є невід'ємними. Завдання держави і суспільства полягають у тому, щоб дотримуватись цих прав, не допустити їх порушення, створити умови для їх реалізації. Конкретний зміст і обсяг прав змінюються і розширюються з розвитком суспільства, самі ж фундаментальні права залишаються незмінними;

2) державний, статичний (позитивістський). Впливає з розуміння держави як мети. Свої права на самоврядність людина отримує від суспільства і держави, природа цих прав патерналістська. Суть полягає у тому, що держава – джерело і гарант прав людини, завдяки закріпленню їх у законі; право і закон мають низку істотних відмінностей; права особи змінюються залежно від державної доцільності й можливості².

Загальновизнані напрями відповідальності держави перед громадянином, що гарантують його свободу на самоврядність, є такими:

- гарантує кожному його права і свободи;
- бере на себе обов'язок і реально забезпечує права своїх громадян;
- надає свободу виявити себе в усіх галузях соціально-політичного життя, за винятком сфер, прямо застережених у законах;
- не має права обмежувати права і свободи, окрім випадків, прямо передбачених законом;
- не має права притягувати до відповідальності за відмову давати свідчення або пояснення щодо себе, членів сім'ї чи близьких родичів, коло яких визначається законом;
- гарантує захист судом прав і свобод людини та громадянина;
- діє виключно в рамках закону, має встановлені конституцією чіткі межі своїх повноважень;
- відповідальна за неправомірні дії посадових осіб: перевищення влади, зловживання службовим становищем;
- зобов'язана відшкодувати за свій рахунок чи за рахунок органів місцевого самоврядування матеріальну і моральну шкоду, завдану незаконними рішеннями, діями чи бездіяльністю органів державної влади, органів місцевого самоврядування, їх посадових і службових осіб при здійсненні ними своїх повноважень;
- гарантує право особи звертатися за захистом своїх прав і свобод до відповідних міжнародних судових установ або до відповідних органів міжнародних організацій, членом або учасником яких є Україна³.

Таким чином, право приватних осіб на свободу об'єднання у самоврядні організації в Україні можна визначити як: право на добровільне об'єднання громадян України (внутрішньо переміщених осіб), іноземців (біженців, осіб, які потребують додаткового або тимчасового захисту), осіб без громадянства, організацій без статусу юридичної особи для реалізації та захисту прав і свобод, задоволення економічних, соціальних, культурних, екологічних та інших суспільних інтересів, а також право на вільний вступ та вихід із громадської організації, членство в ній, участь у внутрішньо-організаційній діяльності, право бути членом керівних органів та займати керівні посади, право на добровільне припинення громадської організації тощо⁴.

¹ Погорілко, В. Ф. (2003). *Проблеми реалізації Конституції України: теорія і практика*. Київ: Інститут держави і права ім. В. М. Корецького НАН України, 68-69.

² Оніщенко, Н. М. (2016). До питання про доктринальні юридичні помилки: природа та шляхи подолання. *Національна бібліотека України імені В. І. Вернадського* <http://nbuv.gov.ua/UJRN/Checks_2016_2_5> (2021, червень, 22).

³ Яремчук, С. В. (2014). Деякі підходи до формування юридичної відповідальності держави перед особою. *Митна справа*, 2 (92), 10-11.

⁴ Чернявська, Б. В. (2021). Адміністративно-правове забезпечення реалізації приватними особами права на свободу об'єднання у громадські організації в Україні: *дисертація на здобуття наукового ступеня доктора філософії (081 Право)*. Київ: КНУ ім. Т. Шевченка, 103.

При чому членство в авторитетних самоврядних організаціях підвищує «іміджеву капіталізацію» суб'єкта. Авторитет, «вага» відповідної самоврядної організації поширює «знак якості» на свого члена. Тому найвпливовіші організації з метою збереження свого іміджу ретельно ставляться до прийому нових членів і контролюють у рамках установлених правил діяльність існуючих членів, щоб уникнути конфузів, викликаних несумлінною, протизаконною діяльністю кандидатів або діючих членів, здатних похитнути авторитет і вплив такої самоврядної організації. Тому в низці таких організацій кандидати на вступ у її члени, поряд з дотриманням інших вимог, зобов'язані надавати письмові рекомендації¹.

Висновки. Разом із правом на свободу об'єднання, діалектика свободи людини та її відповідальності за власні дії, що лежить в основі свободи, є вихідною умовою існування природних прав людини. Водночас проблематика співвідношення свободи і відповідальності має першочергове значення для оцінки вчинків людей у сучасному демократичному суспільстві. Можемо констатувати, що без категорії відповідальності, свобода як така втрачає сенс, оскільки неможливо визначити її межі. В основі свободи людини мають бути цінності, відповідальність за формування яких має взяти на себе держава.

Оскільки, через об'єктивні обставини, органи державної влади не завжди спроможні (або хочуть) забезпечити формування відповідних цінностей у суспільства, саме інститут самоврядності є основним механізмом балансу державного і недержавного секторів, що активно сприяє розбудові демократії і захисту прав людини.

References:

1. Bielikov, O. O. (2011) *Tlumachnyi slovnyk naisuchasnishykh yurydychnykh terminiv* [Explanatory dictionary of the most modern legal terms]. Kharkiv: Prapor. [in Ukrainian].
2. Biletskyi, V. S. (2016). «Tretii sektor» yak osnova hromadianskoho suspilstva [The «Third sector» as the basis of civil society]. *Virtualna Rus* [Virtual Russia] <<https://www.vesna.org.ua/txt/biletsky/trsec.html>> (2021, June, 22). [in Ukrainian].
3. Brovko, N. I. (2014). Filosofska-pravovy analiz katehorii svobody ta vidpovidalnosti liudyny [Philosophical and legal analysis of the category of human freedom and responsibility]. *Filosofski ta metodolohichni problemy prava* [Philosophical and methodological problems of law], 1, 54-55. [in Ukrainian].
4. Cherniavska, B. V. (2021) Administratyvno-pravove zabezpechennia realizatsii pryvatnymy osobamy prava na svobodu obiednannia u hromadski orhanizatsii v Ukraini [Administrative and legal support for the realization by individuals of the right to freedom of association in public organizations in Ukraine]: *dysertatsiya na здобуття наукового ступеня доктора філософії (081 Pravo)* [dissertation for the degree of Doctor of Philosophy (081 Law)]. Kyiv: Taras Shevchenko National University of Kyiv. [in Ukrainian].
5. Danylian, O. H., Taranenko, V. M. (2012). Osnovy filosofii [Fundamentals of philosophy]. *Naukova biblioteka Natsionalnoho yurydychnoho universytetu imeni Yaroslava Mudroho* [Scientific Library of the Yaroslav the Wise National Law University] <http://library.nlu.edu.ua/POLN_TEXT/4%20KURS/4/1/13H3R13_3.htm> (2021, June, 22). [in Ukrainian].
6. Hayek, F. (1979). Law, legislation and liberty. Chicago: University of Chicago Press, 3, 129. [in English].
7. Hegel, H. V. F. (2000). *Osnovy filosofii prava, abo Pryrodne pravo i derzhavoznavstvo* [Fundamentals of the philosophy of law, or Natural Law and Political Science]. Kyiv: Universe. [in Ukrainian].
8. Novokhatskyi, V. D. (2005). Neuriadovi orhanizatsii yak faktor rozbudovy hromadianskoho suspilstva v Ukraini. Ukraini [NGOs as a factor in building civil society in Ukraine]: *avtoreferat dysertatsiyi na здобуття наукового ступеня кандыдата politychnykh nauk* [dissertation abstract for the degree of Candidate of Political Science]. Dnipropetrovsk: Dnipropetrovsk National University. [in Ukrainian].
9. Onishchenko, N. M. (2016). Do pytannia pro doktrynalni yurydychni pomylyky: pryroda ta shliakhy podolannia [On the question of doctrinal legal errors: the nature and ways to overcome]. *Naukova biblioteka Natsionalnoho yurydychnoho universytetu imeni Yaroslava Mudroho* [Scientific Library of the Yaroslav the Wise National Law University] <http://nbuv.gov.ua/UJRN/Chcks_2016_2_5> (2021, June, 22). [in Ukrainian].
10. Pohorilko, V. F. (2003). *Problemy realizatsii Konstytutsii Ukrainy: teoriia i praktyka* [Problems of realization of the Constitution of Ukraine: theory and practice]. Kyiv: Institute of State and Law VM Koretsky. [in Ukrainian].
11. Shchadylo, O. I. (2020). Aksiolohiia fenomena svobody u transformatsiinykh suspilstvakh [Axiology of the phenomenon of freedom in transformational societies]: *avtoreferat dysertatsiyi na здобуття наукового ступеня кандыдата yurydychnykh nauk* [dissertation abstract for the degree of Candidate of Law]. Lviv: Lviv Polytechnic National University. [in Ukrainian].

¹ Сушинський, О. (2008). Виконавча влада та місцеве самоврядування в аспекті відповідальної держави. *Інститут Трансформації Суспільства* <<http://soskin.info/ea/2008/3-4/200818.html>> (2021, червень, 22).

12. Shevchenko, M. F., Holovenko, V. A., Halustian, Yu. M. (2001). *Tretii sektor v Ukraini: problemy stanovlennia* [The third sector in Ukraine: problems of formation]. Kyiv: Ukrainian Institute of Social Research. [in Ukrainian].
13. Smilyk, A. S. (2016) Svoboda i vidpovidalnist yak filozofsko-pravovi zasady formuvannia zakonoslughnianosti osoby [Freedom and responsibility as philosophical and legal bases of formation of law-abiding person]: *avtoreferat dysertatsiyi na zdobuttia naukovooho stupenya kandydata yurydychnykh nauk* [abstract of the dissertation for the degree of Candidate of Law]. Lviv: Lviv State University of Internal Affairs. [in Ukrainian].
14. Sushynskiy, O. (2008). Vykonavcha vlada ta mistseve samovriaduvannia v aspekti vidpovidalnoi derzhavy [Executive power and local self-government in the aspect of a responsible state]. *Instytut Transformatsiyi Suspilstva* [Institute of Society Transformation] <<http://soskin.info/ea/2008/3-4/200818.html>> (2021, June, 22) [in Ukrainian].
15. Sytnychenko, L. A. (2004). Stratehii svobody v suchasni sotsialnii ta praktychnii filozofii [Strategies of freedom in modern social and practical philosophy]. *Svoboda: suchasni vymiry ta alternatyvy* [Freedom: modern dimensions and alternatives]. Kyiv: Ukr. Spiritual Center culture. [in Ukrainian].
16. Vashchuk, O. M. (2004). Konstytutsiino-pravovyi status hromadskykh orhanizatsii Ukrainy [Constitutional and legal status of public organizations of Ukraine]: *dysertatsiya na zdobuttia naukovooho stupenya kandydata yurydychnykh nauk* [dissertation for the degree of Candidate of Law]. Kyiv: V. M. Koretsky Institute of State and Law. [in Ukrainian].
17. Voinalovych, M. V. (2013). Poniattia ta sutnist konstytutsiinoho prava na obiednannia [The concept and essence of the constitutional right to association]. *Naukovi zapysky Instytutu zakonodavstva Verkhovnoi Rady Ukrainy* [Notes of the Institute of Legislation of the Verkhovna Rada of Ukraine], 3, 29. [in Ukrainian].
18. Yaremchuk, S. V. (2014). Deiaki pidkhody do formuvannia yurydychnoi vidpovidalnosti derzhavy pered osoboio [Some approaches to the formation of legal responsibility of the state to the person]. *Mytna sprava* [Customs business], 2 (92), 10-11. [in Ukrainian].